

Tussen wal en schip

De moeizame emancipatie van biseksualiteit

Anja Lipperts, Harry Oosterhuis

Universiteit Maastricht

Samenvatting

Biseksualiteit – de seksuele voorkeur voor zowel mannen als vrouwen – heeft in het afgelopen decennium in toenemende mate aandacht van de media gekregen, vooral in muziekvideoclips, publiektijdschriften, soaps en andere populaire televisieprogramma's en op internetsites. Vooral onder jongeren lijkt er meer dan voorheen ruimte te bestaan voor (de bespreekbaarheid en acceptatie van) biseksuele gevoelens en gedragingen. Er zijn ook aanwijzingen dat een groeiend aantal mensen zichzelf als biseksueel benoemt. Duidt dit alles op een verandering in houding en gedrag met betrekking tot biseksualiteit?

Veranderingen in attitude en gedrag op seksueel gebied zijn op verschillende manieren, zowel kwantitatief als kwalitatief, te onderzoeken. Dit artikel over biseksualiteit is gebaseerd op een combinatie van historische, sociologische en vertooganalytische benaderingen. Ten eerste belichten wij de geschiedenis van de seksuologische begripsvorming met betrekking tot biseksualiteit. Ten tweede analyseren wij de vraagstelling en uitkomsten van een tiental enquêtes naar attitudes en gedragingen op seksueel gebied, die tussen 1968 en 2005 in Nederland plaatsvonden. Het derde deel bestaat uit een casestudy naar de betekenisgeving van biseksuele gevoelens en gedragingen, zoals die in de jaren 1989-2005 zijn verwoord in een adviesrubriek van een populair jongerentijdschrift.

Seksuologische begripsvorming

Hedendaagse begrippen en categorieën met betrekking tot seksualiteit vormen geen afspiegeling van een gegeven natuurlijke orde, maar zijn het resultaat van historische ontwikkelingen, waarin de psychiatrie en psychoanalyse een belangrijke rol hebben gespeeld (Foucault, 1984; Weeks, 1985; Greenberg, 1988; Bullough, 1994; Oosterhuis, 2000; Davidson, 2001). Vanaf omstreeks 1870 deed zich in de begripsvorming van als afwijkend beschouwde seksualiteit een belangrijke verandering voor. De aandacht verschuift van gedragingen, die vanouds als zondig of misdadig golden, naar de vermeende abnormale en ziekelijke eigenschappen van de daders. Verschillende 'per-

versies' kregen een naam: homoseksualiteit, fetisjisme, exhibitionisme, sadisme, masochisme, voyeurisme, pedofilie, bestialiteit en necrofilie. Biseksualiteit kwam niet in dit rijtje voor. Deze gold niet als eigenstandige seksuele categorie, maar werd tot in de twintigste eeuw overwegend in verband gebracht met *verklaringen* voor homoseksualiteit in termen van sekse en gender (Gooss, 1995, pp. 1-2).

Tot ver in de negentiende eeuw wees de term seksualiteit niet alleen naar seksueel verlangen of gedrag op zichzelf, maar ook naar seksekenmerken. De lichamelijk geslachtseigenschappen zouden bepalend zijn voor zowel de sekse en de daarbij horende sociale rol als de richting van de seksuele drift. De seksuele drift werd begrepen in termen van polariteit en aantrekkingskracht tussen mannelijkheid en vrouwelijkheid (Mak, 1997, p. 244; Oosterhuis, 2000, pp. 40-41). In dit verband begrepen medici homoseksuele verlangens en gedragingen aan het eind van de negentiende eeuw als symptomen van een ziekelijke sekseverwarring: de man die zich tot mannen voelde aangetrokken bezat vrouwelijke sekse- en genderkenmerken, terwijl de vrouw die op vrouwen viel mannelijk van aard was. In deze gedachtegang gaf een homoseksuele objectkeuze

---

Drs. A.M.C. Lipperts studeerde in 2007 af aan de Faculteit der Cultuur- en Maatschappijwetenschappen van de Universiteit Maastricht. Dr. H. Oosterhuis is als universitair docent geschiedenis verbonden aan de Faculteit der Cultuur- en Maatschappijwetenschappen van de Universiteit Maastricht, Postbus 616, 6200 MD Maastricht, T: 043-3883262, F: 043-3884917, E: harry.oosterhuis@maastrichtuniversity.nl.

Ontvangen: 12 maart 2009; Geaccepteerd: 12 september 2009.

blijk van een vrouwelijke ‘ziel’ in een overwegend mannelijk lichaam of omgekeerd. Termen als seksuele inversie, derde sekse, *sexuelle Zwischenstufen*, *conträre Sexualempfindung* en psychoseksueel hermafroditisme, die aan het later gangbare begrip homoseksualiteit voorafgingen, onderstrepen het nauwe verband tussen sekse en seksualiteit (Marshall, 1981). Dit veronderstelde verband werd onderbouwd met de evolutietheorie en embryologisch onderzoek, die erop wijzen dat de mens van oorsprong geslachtelijke onbepaald of tweeslachtig was. De ontwikkeling van zowel de soort (fylogenese) als het embryo (ontogenese) zou zich kenmerken door een steeds toenemende geslachtelijke differentiatie. Hermafroditisme, homoseksualiteit, transseksualiteit en travestie werden begrepen als gelijksoortige afwijkingen van dit ontwikkelingspatroon.

Tegen deze achtergrond was biseksualiteit aanvankelijk de aanduiding voor de oorspronkelijke geslachtelijke onbepaaldheid van de mens en de daaruit mogelijk voortkomende tweeslachtigheid. Het begrip biseksualiteit, waarvan de betekenis overlapt met die van hermafroditisme, had in dit verband dus primair betrekking op diverse gradaties van lichamelijke en geestelijke seksevermenging. Biologen en medici verwezen naar biseksualiteit om diverse afwijkingen (of varianten) op het gebied van sekse (hermafroditisme, androgynie, transseksualiteit en travestie) en seksualiteit (met name homoseksualiteit) te verklaren. De veronderstelling dat het bij seksueel verlangen gaat om polaire aantrekking tussen en wederzijdse aanvulling van mannelijkheid en vrouwelijkheid verhinderde echter dat biseksualiteit zich net als hetero- en homoseksualiteit ontwikkelde tot een volwaardige seksuele categorie. De overheersende tendens in het medisch-psychiatrische denken over mensen die zich seksueel tot beide seksen voelden aangetrokken, was om hun verlangen te beschouwen als een gemankeerde of pseudo-vorm van homoseksualiteit.

Seksevermenging als gemeenschappelijke verklaring voor homo- en biseksualiteit kwam aan het begin van de twintigste eeuw ter discussie te staan. Vooral Sigmund Freuds psychoanalyse speelde hierbij een belangrijke rol. Zijn conceptualisering van biseksualiteit is niet eenduidig. Enerzijds veronderstelde hij in navolging van de toenmalige medische seksuologie het bestaan van een aangeboren biseksualiteit in de zin van dubbelgeslachtelijkheid. Anderzijds beschouwde hij biseksualiteit als een overgangsfase in de individuele psychoseksuele ontwikkeling, waarin de ongerichte seksuele driften mentaal worden verwerkt en die uitmond in een gedifferentieerde seksuele aantrekking tot de andere dan wel de eigen sekse. Over het pre-

cieuze verband tussen deze twee – biseksualiteit als ongedifferentieerde sekseaanleg en als ongedifferentieerd seksueel verlangen – heeft Freud nooit helderheid verschaft. Ook is het onduidelijk of hij uitging van een aangeboren biseksuele oriëntatie of van een biseksuele overgangsfase in de seksuele ontwikkeling tussen infantiele, polymorf perverse driften en volwassen, doelgerichte seksualiteit. Verder was Freud ambivalent als het om de waardering van hetero-, homo- en biseksualiteit ging. Hoewel hij de homoseksuele objectkeuze uitdrukkelijk niet pathologisch noemde, stelde hij deze niet op één lijn met de heteroseksuele objectkeuze, die de overwegende norm bleef in de psychoanalyse. De biseksuele objectkeuze was in Freuds benadering niet meer dan een doorgangsfase op weg naar de hetero- en (desnoods) homoseksuele identificatie (Angelides, 2001, pp. 61-62; Gooss, 1995, pp. 50, 52, 55-57, 62; Katz, 1995, pp. 72-74, 78; Weeks, 1989, pp. 152, 155).

In de loop van de twintigste eeuw verklaarden vooral toonaangevende Amerikaanse psychoanalytici zowel de homo- als biseksuele objectkeuze in termen van een infantiele fixatie en neurotische ontwikkelingsstoornis. Problemen in de relatie tussen moeder en kind zouden een belangrijke oorzaak vormen voor het ontstaan van een homo- of biseksuele voorkeur, waarbij de tweede als een milde en deels latente vorm van de eerste gold en beide met verdrongen heteroseksualiteit in verband werden gebracht. Meer in het bijzonder beschouwden psychoanalytici biseksualiteit als een nog niet volledig ontwikkelde, en derhalve goed behandelbare en omkeerbare vorm van homoseksualiteit. (Angelides, 2001, pp. 73-75, 78-100; Gooss, 1995, pp. 80-86)

Onder Europese psychoanalytici ontstond in de jaren zestig aandacht voor het door hun Amerikaanse collega's genegeerde idee van Freud dat alle mensen in wezen zowel hetero- als homoseksuele verlangens kennen. Desondanks benadrukten de meesten dat het bestaan van dit biseksuele potentieel niet betekent dat alle mensen daadwerkelijk biseksueel zijn. Beslissend in de menselijke psychoseksuele ontwikkeling zou namelijk de differentiëring van het seksuele verlangen tijdens de kindertijd of puberteit zijn. In dit perspectief was zowel een visie op homoseksualiteit als stoornis als een zekere gelijkstelling van hetero- en homoseksualiteit mogelijk, maar ongeacht de waardering gold een biseksueel verlangen overwegend als een niet volledig ontwikkelde vorm of als camouflage van homoseksualiteit. Hoewel de psychoanalyse heeft bijgedragen aan een onderscheiding van biseksualiteit als geslachtelijke ongedifferentieerdheid en als seksuele objectkeuze, is daarin geen sprake van biseksualiteit

als eigenstandige categorie of identiteit (Gooss, 1995, pp. 52-68; Marshall, 1981, p. 151).

Het invloedrijke enquêteonderzoek naar de menselijke seksualiteit onder leiding van de Amerikaanse zoöloog en seksuoloog Alfred Kinsey in de jaren veertig en vijftig, waarvan de resultaten verschenen in *Sexual Behavior in the Human Male* (1948) en *Sexual Behavior in the Human Female* (1953), bracht een belangrijke vernieuwing teweeg in de benadering van biseksualiteit. In zijn behavioristische perspectief lag de nadruk op gedrag en verlangens en werd de betekenis van seksuele categorieën en identiteiten gerelativeerd. Om seksuele gedragingen te classificeren hanteerde hij een glijdende schaal met als uitersten uitsluitend hetero- dan wel homoseksuele activiteiten en daartussen vijf overgangsvormen. Hij stelde vast dat individuele seksuele verlangens en gedragingen niet altijd naadloos samenvielen en dat beide tijdens de levensloop konden verschuiven. Homoseksueel gedrag van vermeende heteroseksuelen bleek wijd verspreid en een biseksueel gedragspatroon, waarbij mensen met wisselende intensiteit zowel hetero- als homoseksuele contacten aangingen, was niet zeldzaam. Kinseys onderzoek wees uit dat hetero- en homoseksualiteit, opgevat in termen van aantrekking en gedrag, geen aparte, duidelijk begrensde categorieën zijn om personen te karakteriseren en in te delen. Er bestonden alleen diverse combinaties van hetero- en homoseksueel gedragingen en dito gevoelens. Volgens hem zou het veel voorkomende biseksuele gedrag en gevoel wijzen op een algemene biseksuele aanleg, die onder invloed van sociaal-culturele conditionering in meer of mindere mate tot uiting kwam in daadwerkelijk gedrag. Een driedeling van hetero-, homo- en biseksuelen deed evenmin als de dichotomie tussen hetero en homo recht aan de continuïteit die de menselijke seksualiteit zou kenmerken. Toch was Kinseys werk van grote betekenis voor mensen die zichzelf wél als biseksueel begrepen. Met het blootleggen van de kloof tussen het daadwerkelijke seksueel gedrag en de heersende moraal kwam aan het licht dat veel mensen zowel hetero- als homoseksueel gedrag vertoonden. Bovendien beschreef Kinsey dit niet als abnormaal of pathologisch (Kinsey, Pomeroy & Martin, 1948; Gooss, 1995, pp. 73-75; Angelides, 2001, pp. 113-120).

In het kielzog van de seksuele revolutie, de tweede feministische golf en de homo-emancipatie kwam er in de jaren zeventig meer aandacht voor biseksualiteit. Onder invloed van de vrouwenbeweging definieerde een toenemend aantal vrouwen en ook mannen die met hen sympathiseerden, zichzelf, deels om politieke redenen, als biseksueel (Gooss, 1995, pp. 90-91; Weeks, 1985, pp. 16, 19-28, 31-32). Biseksualiteit speelde ook

een rol in de homo-emancipatie. Onder verwijzing naar zowel Freud als Kinsey brachten enkele ideologen van de homobevrijding naar voren dat de strikte scheidslijn tussen hetero en homo en de daarmee verbonden marginalisering van homoseksualiteit deel uitmaakten van een meer algemene sociaal-culturele onderdrukking van een natuurlijke biseksualiteit en androgynie. In de praktijk leidden de homo-emancipatie en de ontwikkeling van de homosubcultuur, vooral voor mannen, echter niet zozeer tot een grotere acceptatie van biseksualiteit als wel tot een versterking van een aparte homoseksuele identiteit en daarmee ook tot een accentuering van de tweedeling tussen hetero en homo. Niet de vermeende biseksuele overlap tussen homo- en heteroseksuelen, maar de specificiteit van homoseksualiteit kwam centraal te staan. De nadruk op een strijdbare homo-identiteit en *coming out* leidde binnen de homobeweging en subcultuur al gauw tot een marginalisering van mensen die zichzelf als biseksueel begrepen (Angelides, 2001, pp. 120-128; Gooss, 1995, pp. 90-92).

Toch ontstond in de jaren zeventig en tachtig meer, hoewel nog steeds beperkte ruimte voor biseksualiteit als specifieke vorm van seksuele beleving. Een groeiend aantal mannen en vrouwen ging zichzelf als biseksueel definiëren en sommigen begonnen zich apart van de vrouwen- en homobeweging te organiseren in gespreks- en actiegroepen, eerst in de Verenigde Staten en daarna in Europa. In 1991 vond in Amsterdam de eerste *International Bisexual Conference* plaats ten einde de acceptatie van biseksualiteit als eigenstandige seksuele gerichtheid te bevorderen. Deze zelforganisatie bleef lange tijd min of meer onopgemerkt door de buitenwereld, totdat de verspreiding van AIDS onder homomannen in de jaren tachtig een toenemende aandacht voor biseksualiteit opriep. Deze belangstelling hing samen met de vrees dat AIDS via biseksueel gedrag van homo's op hetero's zou worden overgedragen (Angelides, 2001, p. 119; Gooss, 1995, pp. 90-95, 115).

Verschillende empirische onderzoeken naar biseksualiteit leidden tot discussies over de vraag of er sprake was van een specifieke aanleg en een authentieke voorkeur dan wel van tijdelijk, voorbijgaand en/of aangeleerd gedrag, waarbij de seksueel nog niet geheel gedifferentieerde puberteitsfase, bijzondere omstandigheden, 'verleiding' ofwel 'keuze' een rol zouden spelen. De eerste mogelijkheid gold als aanwijzing voor het bestaan van een aparte biseksuele categorie. De tweede benadering impliceerde dat biseksuelen eigenlijk niet bestonden, maar in wezen hetero- of homoseksuelen waren, die hun 'werkelijke' seksuele aard verdrongen of door bijzondere omstandigheden of

persoonlijkheidskenmerken tot biseksueel gedrag kwamen (Gooss, 1995, pp. 102-104, 115, 122, 131-133). Hoewel de wetenschappelijke opvattingen uiteenliepen en er verschillende vormen van biseksualiteit werden onderscheiden, erkende de World Health Organisation in 1991 biseksualiteit als eigenstandige categorie naast homo- en heteroseksualiteit.

Aan het eind van de twintigste eeuw waren er zes wetenschappelijke perspectieven op biseksualiteit te onderscheiden. In de eerste geldt biseksualiteit als tijdelijk, voorbijgaand verschijnsel: het gaat dan om heteroseksuelen die in een bepaalde fase van hun leven, met name de puberteit en adolescentie, of onder invloed van bepaalde omstandigheden tijdelijk homoseksuele contacten aangaan. In de tweede geldt biseksualiteit als een overgangsfase van een heteroseksuele naar een homoseksuele identificatie, als voorstadium van de *coming out* als homoseksueel. Het derde gezichtspunt verwijst naar homoseksuelen die hun geaardheid zouden verdringen, zogenaamde ‘afweer-biseksuelen’. Deze drie benaderingen gaan uit van een fundamentele dichotomie tussen homo- en heteroseksualiteit en beschouwen biseksueel gedrag als uiting van een onvolwassen, (nog) niet volledig gedifferentieerde seksualiteit. De gedeelde vooronderstelling is dat biseksualiteit geen eigenstandige seksuele oriëntatie en identiteit vormt; mensen die zich als biseksueel beschouwen zouden per definitie ‘pseudo’-biseksuelen zijn. Volgens het vierde gezichtspunt, dat van Kinsey, bestaan er in het geheel geen vaste seksuele categorieën en heeft het begrip biseksualiteit, net zoals hetero- en homoseksualiteit, alleen betrekking op gedrag.

De vijfde benadering brengt de biseksuele objectkeuze (opnieuw) in verband met sekse. Zo opperde de seksuologe Charlotte Wolff dat de biseksuele voorkeur samenhangt met een androgyn verlangen om het geslachtsonderscheid op te heffen. Haar in 1979 geformuleerde visie doet denken aan het laat negentiende-eeuwse concept psychisch hermafroditisme, dat toen verwees naar een vorm van homoseksualiteit die heteroseksualiteit niet uitsloot. Het zesde perspectief is in 1984 en 1988 naar voren gebracht door de psychoanalytici M.W. Ross en Richard Friedman. Volgens Ross zijn biseksuelen individuen die zich in hun objectkeuze niet zozeer laten leiden door geslachtskenmerken als wel door persoonlijke kwaliteiten ongeacht sekse. Friedman stelt dat de puberteit een kri-

stieke fase in de seksuele ontwikkeling is omdat er dan een differentiatie optreedt van de seksuele fantasie. In tegenstelling tot de klassieke psychoanalyse gelooft hij echter dat de uitkomst van deze differentiatie bestaat uit drie mogelijke volwassen seksuele ‘fantasie-zelfstructuren’: homo-, hetero- of bi. Eenmaal gedifferentieerd zou de gerichtheid niet meer veranderen. In tegenstelling tot de eerste vier benaderingen erkennen Wolff, Ross en Friedman wel het bestaan van een aparte biseksuele oriëntatie (Gooss, 1995, pp. 63-65, 131; Angelides, 2001, p. 169).

Biseksualiteit in enquêteonderzoek

Afgezien van de verklaring van Wolff is de betekenis van het begrip biseksualiteit in de loop van de twintigste eeuw verschoven van geslachtelijke ongedifferentieerdheid naar een vorm van seksueel verlangen en gedrag. Over de vraag in hoeverre biseksualiteit een aparte, met hetero- en homoseksualiteit vergelijkbare seksuele categorie of identiteit vormt, bestaat echter geen eenstemmigheid. Tegelijkertijd lijkt het aantal mensen dat met zowel mannen als vrouwen vrijt en zichzelf als biseksueel identificeert, sinds de jaren zeventig toe te nemen, hoewel het om een relatief kleine groep gaat. Is er in de (Nederlandse) samenleving meer ruimte gekomen voor biseksualiteit? Welke gegevens zijn beschikbaar omtrent het vóórkomen van biseksuele gevoelens, gedragingen en zelfbenoeming?

In navolging van Kinsey werden vanaf het einde van de jaren vijftig van de twintigste eeuw in veel Westerse landen enquêteonderzoeken naar seksualiteit verricht - zo ook in Nederland. Tussen 1968 en 2005 vonden in ons land een tiental grotere en kleinere, al dan niet representatieve enquêtes plaats met betrekking tot seksuele verlangens en gedragingen als ook de opvattingen daarover, waarbij vooral jongeren aandacht kregen.¹ De onderzoeken die tot en met 1981 plaatsvonden, stonden in het licht van de seksuele revolutie. Zij vormen deels de uitdrukking van een vrijere seksuele moraal als een min of meer onproblematische en wenselijke verworvenheid. Vanaf medio jaren tachtig stonden de enquêtes mede in het teken van de gevaren van seksueel overdraagbare aandoeningen, met name AIDS.

De vraag is in hoeverre de resultaten van deze onderzoeken licht werpen op (veranderende) gedragingen en opvattingen met betrekking tot biseksualiteit.

¹ Wij hebben de resultaten van elf enquêtes bestudeerd: De Margrietenquête (1968), Jongeren en Seksualiteit (1972 en 1974), Sex in Nederland (1981), Jeugd en Seks, Gedrag en Gezondheidsrisico's bij Scholieren (1989), Seksualiteit in Nederland: Seksueel Gedrag, Risico en Preventie van AIDS (1991), Jeugd en Seks (1995), Seksualiteitshulpverlening in Nederland (2001), Lang Leve de Liefde (2002), Jongeren, Seksualiteit, Preventie en Hulpverlening: een Verkenning van de Situatie in 2002 (2002) en Seks onder je 25e (2005).

Uiteraard kleven er problemen aan enquêtes als onderzoeksmethode. Zo is het moeilijk te bepalen of de gegeven antwoorden wijzen op een daadwerkelijk verandering in houding en gedrag of dat deze meer te maken hebben met wat als sociaal wenselijk gold. Bovendien lagen aan zowel de vraagstelling als de interpretatie en presentatie van de enquêteresultaten door de onderzoekers (tijdgebonden) cognitieve en normatieve vooronderstellingen omtrent seksualiteit ten grondslag. De ruimte die ondervraagden kregen om gewag te maken van biseksuele gedragingen en gevoelens of om zich als biseksueel te definiëren, was in hoge mate afhankelijk van de vraagstelling. Werden er al dan niet min of meer expliciete vragen over bisexualiteit gesteld? Aan de hand van de enquêtes kijken wij niet alleen naar de gerapporteerde biseksuele gedragingen en gevoelens, maar vooral ook naar de mate waarin deze expliciet aan de orde konden komen.

In de vier enquêteonderzoeken die tussen 1968 en 1981 plaatsvonden, kwamen geen expliciete vragen over bisexualiteit voor (Dupuis & Noordhoff, 1969; Kooy, 1972 en 1976; Kooy, Weeda, Schelvis & Moors, 1983). Wel werd er geïnformeerd naar de eventuele aantrekking tot de eigen sekse tijdens de puberteit en adolescentie en naar de mate waarin volwassenen zich tot seksegenoten voelden aangetrokken. De onderzoekers constateerden dat lichamelijke aantrekking tot beide seksen tijdens de puberteit niet zeldzaam was en dat homoseksuele gevoelens frequenter - ook bij mensen die zich als heteroseksueel afficheerden - voorkwamen dan over het algemeen werd aangenomen. Ook stelden zij vast dat de acceptatie van homoseksualiteit in de jaren zeventig toenam, vooral onder jongeren (Witte, 1969, pp. 132-333; Kooy, 1976, p. 47). Als de vragen al ruimte boden om blijk te geven van een biseksuele voorkeur, dan werd die weer tenietgedaan door de wijze waarop de onderzoekers dergelijke uitingen interpreteerden, namelijk in termen van een onderliggende hetero- of homoseksuele gerichtheid, waarbij zij er sterk toe neigden een biseksueel verlangen onder de laatste te scharen. Bisexualiteit als aparte categorie of identiteit was in dit perspectief uitgesloten. Evenmin is in deze enquêtes iets terug te vinden van Kinseys idee van een continuüm tussen hetero- en homoseksualiteit, waarin plaats was voor bisexualiteit als eigenstandige gedragsvorm.

In het onderzoek dat in 1989 plaatsvond onder ruim 11.000 scholieren tussen twaalf en twintig jaar werd voor het eerst expliciet gevraagd naar een eventuele biseksuele zelfbenoeming naast een (uitsluitende of overwegende) hetero- of homoseksuele zelfdefinitie. Als biseksueel of homoseksueel identificeerde zich 1,3 respectievelijk 0,7 procent van de jongens en 0,8 res-

pectievelijk 0,8 procent van de meisjes. Tussen 1,5 en 2 procent van de jongens en ongeveer 1 procent van de meisjes maakte melding van daadwerkelijke homoseksuele ervaringen. De percentages van de ondervraagden die gewag maakten van (overwegend of incidentele) homoseksuele gevoelens of fantasieën naast heteroseksuele - 8 procent van de jongens en 15 procent van de meisjes - lagen aanmerkelijk hoger (Vogels, Van der Vliet & Kok, 1990, pp. 56-57, 61). Vergelijken met de voorgaande vier onderzoeken, bood deze enquête de ondervraagden ogenschijnlijk meer ruimte om blijk te geven van een biseksuele oriëntatie. De onderzoekers constateerden dat het naast elkaar bestaan van homoseksuele en heteroseksuele gevoelens in deze leeftijdscategorie een vrij normaal verschijnsel was en dat twijfel over het seksuele zelfbeeld inherent was aan zowel de heteroseksuele als de homoseksuele ontwikkeling. Het is echter veelzeggend dat zij in dit verband geen gewag maakten van een biseksuele ontwikkeling. Het lijkt erop dat zij bisexualiteit, ondanks de vraag naar een eventuele biseksuele zelfbenoeming, niet zagen als een volwaardige seksuele categorie, maar eerder als een overgangsfase in de ontwikkeling naar een hetero- dan wel homoseksuele identiteit.

In 1991 verschenen de resultaten van het enquêteonderzoek *Seksualiteit in Nederland: Seksueel Gedrag, Risico en Preventie van Aids*. Daarvoor waren 1000 personen tussen achttien en vijftig jaar over hun seksleven ondervraagd. In verband met de verspreiding van AIDS werden in vergelijking met de eerdere onderzoeken meer vragen gesteld over homoseksualiteit. Uit de antwoorden bleek dat het aandeel van mannen (12 á 13 procent) en vrouwen (10 procent) met homoseksuele verlangens en/of ervaringen aanmerkelijk groter was dan het percentage van de mannen (4) en de vrouwen (0,4) dat zich als (overwegend) homoseksueel beschouwde. De zelfbenoeming van de respondenten werd in kaart gebracht door hen te vragen waar zij zichzelf zouden plaatsen op een schaal met zeven categorieën van uitsluitend heteroseksueel via biseksueel naar uitsluitend homoseksueel. Als uitsluitend heteroseksueel dan wel uitsluitend homoseksueel afficheerde zich 90 respectievelijk 1,4 procent van de mannen en 93 respectievelijk 0,2 procent van de vrouwen. Terwijl bijna 2 procent van de mannen en 0,5 procent van de vrouwen melding maakten van biseksueel gedrag, benoemde geen van de ondervraagde mannen en 0,5 procent van de vrouwen zichzelf als biseksueel (Van Zessen & Van Sandfort, 1991, pp. 43-45, 80-81). Onder mannen was dus sprake van een grote discrepantie tussen biseksueel gedrag en dito zelfbeeld. Bij vrouwen lijken deze wel samen te val-

len, althans als ervan wordt uitgegaan dat de vrouwen die aangaven dat zij zich biseksueel gedroegen dezelfde waren als de vrouwen die zichzelf als biseksueel identificeerden. Over dat laatste geven de onderzoekers echter geen uitsluitel. Wel maken zij duidelijk dat mannen met biseksuele contacten zichzelf overwegend als heteroseksueel beschouwden.

Volgens de onderzoekers, die in navolging van Kinsey stellen dat de hetero-homo tweedeling geen recht doet aan de werkelijkheid van seksueel gedrag en gevoel, wees de gesignaleerde kloof onder mannen tussen enerzijds biseksuele gevoelens en gedragingen en anderzijds hun zelfdefinitie op een sterke sociale drang tot een partnerkeuze voor één van de twee seksen en tot een hetero- dan wel homoseksuele identiteit. Biseksueel gedrag en gevoel werden blijkbaar niet ervaren als de basis voor een min of meer stabiele vormgeving van de seksuele beleving en voor een biseksuele identiteit als derde mogelijkheid naast de hetero- en homoseksuele zelfbenoeming. Een en ander zou voor een groot deel te wijten zijn aan het vrijwel volledig ontbreken van sociale kaders, zoals belangenverenigingen en een uitgaanscircuit voor mensen met een biseksuele voorkeur. Het is merkwaardig dat de onderzoekers verder niet ingingen op de cijfers met betrekking tot biseksualiteit bij vrouwen, met name wat betreft de vraag of deze wezen op een grotere mate van overlap tussen gedrag en zelfbenoeming dan bij mannen.

Zes jaar na het in 1989 uitgevoerde grootschalige scholierenonderzoek werd dit onderzoek herhaald onder ongeveer 7300 middelbare scholieren tussen twaalf en achttien jaar. In deze enquête gaf 7 procent van de jongens en 6 procent van de meisjes aan dat ze zowel op een jongen of een meisje verliefd konden worden, terwijl 4 procent van de jongens en 6 procent van de meisjes blijk gaf van de wens om met een seksegenoot te vrijen. Vergeleken met het onderzoek van 1989 was er sprake van een daling van ongeveer 50 procent ten opzichte van het aandeel van de jongeren dat daarin blijk gaf van biseksuele verlangens, terwijl de cijfers met betrekking tot overwegend of uitsluitend homoseksuele gevoelens, ervaring en zelfbenoeming door de bank genomen weinig verandering lieten zien (Brugman, Goedhart, Vogels & Van Zessen, 1995, pp. 23, 26, 74). De vergelijking tussen de twee scholierenonderzoeken is evenwel problematisch omdat de gestelde vragen en de presentatie van de onderzoeksresultaten verschillen. In het laatste onderzoek komt de term biseksualiteit nauwelijks voor, krijgt biseksueel gedrag nauwelijks aandacht en worden geen vragen gesteld over biseksuele zelfbenoeming. Er is niet aan de indruk te ontkomen dat medio jaren negentig minder

belangstelling bestond voor biseksualiteit als sociaal-seksuologisch onderzoeksobject dan eind jaren tachtig. Wellicht heeft dit te maken met het door epidemiologisch onderzoek geschraagde inzicht dat de kans op besmetting met het HIV-virus van homoseksuelen via biseksuelen naar heteroseksuelen klein is, waardoor er minder urgentie bestond om onderzoek naar biseksualiteit te verrichten. De gesignaleerde afname van gerapporteerde biseksuele gevoelens is wellicht mede een effect van deze veranderde onderzoeksoptiek.

Ook in het door medewerkers van het Nederlands Instituut voor Sociaal Seksuologisch Onderzoek (NISSO) opgestelde rapport *Seksualiteitshulpverlening in Nederland* (2001) waarin de onderzoeksresultaten van een drietal enquêtes zijn verwerkt, is de aandacht voor biseksualiteit summier. Daaruit komt onder andere naar voren dat van de volwassen mannen en vrouwen ongeveer 0,3 procent respectievelijk 0,2 procent in het voorgaande jaar seksueel contact met zowel mannen als vrouwen had gehad. Geen van deze mannen en 0,5 procent van deze vrouwen noemde zichzelf biseksueel (Vroege, Nicolaï & Van de Wiel, 2001).

Een jaar later volgde de publicatie van een onderzoek onder 1600 scholieren naar seksuele gedragingen, opvattingen en risico's. De opmerkelijkste uitkomst betrof het aantal autochtone respectievelijk allochtone (vooral Islamitische) jongeren met homoseksuele ervaringen (3,5 en 7,8 procent), terwijl niet één van de Islamitische jongeren zichzelf als homo- of biseksueel benoemde en zij veel minder tolerant stonden tegenover homoseksualiteit dan autochtone jongeren. Biseksualiteit kwam verder niet aan de orde (van Fulpen, Bakker & Breeman, 2002). Een in 2002 uitgevoerde 'verkenning' van het seksuele gedrag van jongeren leverde geen nieuwe gegevens over biseksualiteit op. De in de hulpverlening geconstateerde toename van biseksueel gedrag, die wederom zorgen oproep in verband met een stijging van het aantal geslachtsziekten en een toename van onveilige seks, werd door het onderzoek niet bevestigd (Vogels, Buitendijk, Bruil, Dijkstra & Paulussen, 2002, pp. 5, 28, 70-72).

In 2005 vond opnieuw een grootschalig onderzoek onder jongeren plaats, dat vergelijkbaar was met dat van 1995. De enquête onder ongeveer 5000 jongeren tussen twaalf en 25 jaar bevatte vragen over seksuele gedragingen, voorkeuren en attitudes. Opmerkelijk was de aandacht van de onderzoekers voor het verband tussen enerzijds verliefdheid, 'vallen op', seksuele fantasieën, seksuele ervaring en relatievorming en anderzijds het behoren tot een seksuele categorie. Deze gedifferentieerde benadering, waarin zelfbenoeming en identiteit evenwel niet aan de orde kwamen, leverde

de in tabel 1 vermelde percentages op met betrekking tot de frequentie van biseksualiteit en homoseksualiteit - terminologie die de onderzoekers overigens niet expliciet hanteerden in de vraagstelling.

Uit deze cijfers is af te leiden dat biseksuele gevoelens, verlangens en ervaringen meer voorkwamen onder meisjes dan onder jongens en dat voor homoseksualiteit, met uitzondering van ervaringen, het omgekeerde geldt. De onderzoekers gingen ook na in hoeverre de scores voor de verschillende vragen met elkaar samenhangen. Voor zowel jongens als meisjes geldt dat de scores voor 'vallen op' de sterkste correlatie vertonen met andere indicatoren voor seksuele oriëntatie. Respondenten die aangaven (deels ofwel uitsluitend) op het eigen geslacht te vallen, scoren over-

suele gevoelens en gedragingen, terwijl volgens de onderzoekers meer jongens dan meisjes in de gemeenschappelijke homo- en biseksuele categorie zijn te plaatsen.

In hoeverre leveren de besproken seksenquêtes informatie op over ontwikkelingen met betrekking tot biseksuele gevoelens, ervaringen en zelfbenoeming onder met name jonge Nederlanders in de afgelopen veertig jaar? En wat valt er te zeggen over de tolerantie ten opzichte van biseksualiteit?

De vraag of biseksueel gedrag is toe- dan wel afgenomen is niet te beantwoorden. Expliciete vragen naar biseksueel gedrag komen niet in alle enquêtes voor en het wordt niet duidelijk en in de opeenvolgende onderzoeken niet op dezelfde wijze omschreven. Daar-

Tabel 1. Frequentie van homo- en biseksualiteit onder jongeren tussen 12 en 25 jaar. N = 5000

		Jongens	Meisjes
Verliefd kunnen worden op eigen geslacht	Zowel op eigen als andere geslacht	1,9%	3,0%
	Alleen op eigen geslacht	1,1%	0,6%
Fantaseren over het eigen geslacht	Soms	2,9%	11,3%
	Vaak	2,5%	1,9%
Ervaring met vrijen met iemand van het eigen geslacht	Nee, maar ik zou dat wel eens willen proberen	5,7%	13,1%
	Ja	4,5%	6,1%
Vallen op eigen geslacht	Zowel op het eigen als op het andere geslacht	0,1%	0,5%
	Vooraf of alleen op het eigen geslacht	1,9%	0,8%
Geslacht partners	Laatste relatiepartner zelfde geslacht	2,1%	1,4%
	Laatste sekspartner zelfde geslacht	3,2%	1,3%

De Graaf, Meijer, Poelman & Vanwesenbeeck, 2005, pp. 67-68.

wegend ook positief als het om gelijkgeslachtelijke verliefdheid, fantasieën, ervaringen en partners gaat. De onderzoekers concludeerden dat 'zeggen te vallen op het eigen geslacht' de beste indicatie vormt voor het behoren tot de homo- en biseksuele categorie - wat zou gelden voor 2 procent van de jongens en voor 1,3 procent van de meisjes - net zoals 'zeggen te vallen op het andere geslacht' de duidelijkste aanwijzing biedt voor het behoren tot de heteroseksuele groep (De Graaf, Meijer, Poelman & Vanwesenbeeck, 2005, p. 69). Opvallend is dat de onderzoekers in hun beschouwing van de onderzoeksresultaten zonder nadere uitleg een gemeenschappelijke homo- en biseksuele categorie tegenover de heteroseksuele categorie plaatsen, terwijl de enquêtevragen en de antwoorden daarop wel gelegenheid bieden om een onderscheid tussen homo- en biseksualiteit te maken. In dit verband is het opmerkelijk dat meisjes over het algemeen hoger scoren op vragen die een aanwijzing vormen voor bisek-

door kregen respondenten niet of slechts in beperkte mate de mogelijkheid aangereikt om daar melding van te maken. Hetzelfde geldt voor biseksuele gevoelens en, met uitzondering van het onderzoek *Seksualiteit in Nederland* (Van Zessen en Santfort, 1991), in nog sterkere mate voor biseksuele zelfdefinitie. De overheersende en stilzwijgende veronderstelling lijkt te zijn dat biseksualiteit geen afzonderlijke categorie of identiteit vormt naast hetero- en homoseksualiteit. Veel onderzoekers neigden ertoe om biseksualiteit als een ontwikkelingsfase tijdens de puberteit en adolescentie of als een onderdeel van een meer wezenlijke homo-seksuele gerichtheid op te vatten. De aandacht voor biseksualiteit aan het eind van de jaren tachtig en het begin van de jaren negentig was vooral ingegeven door praktische overwegingen: de zorgen over de verspreiding van AIDS van homo- naar heteroseksuelen via biseksueel gedrag. Met uitzondering van het onderzoek in 2005 nam de belangstelling voor biseksualiteit

tussen 1995 en 2005 weer af, ook al bleef het in mindere of meerdere mate mogelijk biseksueel gedrag en gevoel te signaleren.

De geringe aandacht voor biseksuele zelfbenoeming alsook identiteit en identiteitsvorming in de enquêtes is wellicht niet alleen te verklaren vanuit de vooronderstellingen van de onderzoekers en de meer algemene maatschappelijke onzichtbaarheid van biseksuelen, maar zou ook kunnen samenhangen met het feit dat bisexualiteit moeilijk te categoriseren is. Wat maakt iemand tot een biseksueel: gedrag, verlangen, gevoel of fantasie? En met welke frequentie en met welke mate van overlap en duurzaamheid zou daarvan sprake moeten zijn om iemand als biseksueel te beschouwen? De laatste enquête is de enige die (mogelijk) een aanzet geeft tot een beantwoording van dergelijke vragen, hoewel zelfbenoeming niet aan de orde komt en de onderzoekers homo- en bisexualiteit uiteindelijk op één hoop gooien.

Ondanks de genoemde beperkingen van de serie enquêtes menen wij dat er daarin wel een tendens is te traceren met betrekking tot het voorkomen van bisexualiteit onder Nederlandse jongeren. De scores met betrekking tot een viertal vragen, dat in meerdere enquêtes in uiteenlopende bewoordingen is gesteld, suggereren dat zich vanaf 1989 een toename voordoet van wat wij als 'diffuse' bisexualiteit karakteriseren. Uit tabel 2, waarin de scores van de antwoorden op deze vragen in vijf verschillende enquêtes op een rijtje zijn gezet, komt naar voren dat de relatieve aantallen respondenten die gewag maakten van biseksuele (met homoseksuele overlappende) fantasieën, ervaringen en verlangens, stegen. Deze stijging deed zich onder meisjes aanmerkelijk sterker voor dan onder jongens. Als het om biseksuele zelfbenoeming gaat, waarbij summiere onderzoeksgegevens aanmerkelijk

lagere percentages aangeven, is er echter sprake van een dalende trend.

De door ons vermoede toename van diffuse bisexualiteit is gebaseerd op een zeer klein aantal vragen in een klein aantal enquêtes, waarin meestal geen duidelijk onderscheid wordt gemaakt tussen homo- en bisexualiteit. Enige reserve is daarom geboden. Wat vooral ontbreekt in het enquêteonderzoek is duidelijkheid omtrent de betekenissen die de respondenten zelf aan bisexualiteit geven. Door de gestuurde enquêtevragen en de vooronderstellingen van de onderzoekers, blijft de betekenisgeving van de betrokkenen buiten beeld.

Bisexualiteit in een adviesrubriek

Onderzoek naar betekenisgeving vereist een kwalitatieve analyse van empirisch materiaal, op basis waarvan is na te gaan hoe de betrokkenen zelf hun biseksuele gevoelens, fantasieën of gedragingen interpreteren. Dit hebben wij gedaan aan de hand van de inhoud van de adviesrubriek in een populair tijdschrift voor meisjes, dat tot 1995 als *Popfoto* en *Popmagazine* en vanaf 1995 als *Fancy* verscheen.² Wij hebben de probleemrubriek in de jaargangen van 1989 tot en met 2005 onderzocht op het vóórkomen van moeilijkheden met betrekking tot bisexualiteit alsook op de betekenis die vraagstellers en deskundigen toekennen aan bisexualiteit. Alvorens wij hierop ingaan, eerst enige informatie over het tijdschrift, het karakter van de probleemrubriek en de door ons aangewende onderzoeksmethode.

De media spelen een belangrijke rol op het gebied van de beeld- en meningsvorming over seksualiteit, vooral onder jongeren. Niet alleen zijn veel seksenquêtes op initiatief en met behulp van publiekstijdschriften als *Margriet* afgenomen, maar ook vormen dergelijke

Tabel 2. Frequentie van diffuse bisexualiteit in vijf enquêteonderzoeken naar seksualiteit

VRAAG	1989 scholieren R N = 11.000		1991 volwassenen NR N = 1000		1995 jeugdigen R N = 7300		2001 scholieren NR N = 1600		2005 jeugdigen R N = 5000	
	Jongen	Meisje	Man	Vrouw	Jongen	Meisje	Jongen	Meisje	Jongen	Meisje
Soms tot heel vaak seksuele fantasieën over dezelfde sekse	3%	6%			8%				5,4%	13,3%
Ervaring met vrijen met eigen geslacht	1,5-2%	1%			1,4%				4,5%	6,1%
Ik zou het wel eens willen proberen met dezelfde sekse					4%	6%			5,7%	13,1%
Noemt zich biseksueel	1,3%	0,8%	0,0%	0,5%			0,2%	0,2%		

R = representatieve enquête; NR = niet-representatieve enquête.

bladen naast de televisie en internet de belangrijkste en meest gewaardeerde informatiebron, juist ook omdat deze ruimte bieden aan de eigen verwoording van seksuele gevoelens en ervaringen. Dit geldt in het bijzonder voor meisjes (De Graaf, Meijer, Poelman & Vanwesenbeeck, 2005, p. 83, 90). Veel populaire bladen kennen een advies- of probleemrubriek waarin lezers vragen stellen over persoonlijke problemen en deskundigen deze beantwoorden.

Het afwisselend maandelijks en tweewekelijks verschijnende blad *Popfoto/Popmagazine/Fancy* richt zich op autochtone meisjes in de leeftijd van veertien tot zeventien jaar. In 2007 bedroeg de maandelijks oplage ruim 92.000. Onder wisselende titels - *Vertel maar*, *Wat moet ik doen?* en *Vrijen en jij* - was in dit blad een probleemrubriek opgenomen, waarin achtereenvolgens verschillende deskundigen, veelal psychologen, vragen van lezers beantwoordden. Daarin kregen seksualiteit en relaties veel aandacht. Bij de totstandkoming van de inhoud van een adviesrubriek - er moet een selectie worden gemaakt uit alle ingezonden brieven - spelen diverse factoren een rol. Waarschijnlijk staat niet zozeer de behoefte van de vragenstellers aan een oplossing voor hun problemen voorop, maar geven de overwegingen van de redactie omtrent de herkenbaarheid en de algemene informatieve en onderhoudende waarde van de voorgelegde moeilijkheden voor het lezerspubliek de doorslag. De aldus tot stand gekomen inhoud van de rubriek heeft ook weer een selectief effect op het soort problemen dat lezers aan de deskundige van het tijdschrift voorleggen. De vragen die in de adviesrubriek worden besproken, zullen lezers al dan niet, al naar gelang de herkenbaarheid van de geschetste problematiek en de overeenkomsten met de eigen belevingswereld, stimuleren om de deskundigen van het blad over hun eigen moeilijkheden aan te schrijven (Brinkgreve & Korzec, 1978, p. 19; cf. Van Lieshout, 1993, p. 70). De adviesrubriek is te zien als een ontmoetingsplaats van leken en deskundigen, een platform voor de articulatie van problemen die min of meer representatief zijn voor de doelgroep van *Popfoto/Popmagazine/Fancy*. Ingezonden brieven worden doorgaans niet integraal gepubliceerd, maar ingekort en bewerkt. Deze vormt het opstapje voor een langer betoog van de deskundige, waarin zij de problematiek van de vrager vanuit een bredere optiek becommentarieert. De deskundige zet de toon voor

de wijze waarop problemen worden besproken en zij heeft ook het laatste woord. Op deze manier is haar vertelperspectief dominant en is de optiek van de briefschrijver daarin ingebed. Dit sluit echter niet uit dat de briefschrijver direct aan het woord komt: het genre van de adviesrubriek vereist de directe rede van de vraagsteller ten einde de lezers te betrekken bij diens problematiek.

Welke betekenis(sen) hebben biseksuele gevoelens en gedragingen voor de briefschrijvers zelf en hoe verhouden die zich tot de betekenisgeving van de deskundigen? Hieronder wordt ingegaan op de vraag of de vraagstellers naast een objectpositie (vanuit het perspectief van de vertellende deskundige) in de verhalende tekst van de adviesrubriek, ook een subjectpositie kunnen innemen ten aanzien van hun problematiek. Het antwoord op deze vraag is vooral van belang met het oog op de ruimte die er al dan niet in de adviesrubriek bestaat voor biseksuele zelfbenoeming en de presentatie van een biseksuele identiteit.

Betekenisgeving is in kaart te brengen met behulp van de sociaal-constructivistische vertooganalyse. Teksten – zoals wetenschappelijke verhandelingen, verhalen, romans en brieven, maar ook populaire tijdschriftartikelen – vormen niet alleen een afspiegeling van culturele betekenissen, maar deze krijgen daarin ook vorm (Bal, 1990; Meijer, 1996; Herman & Vervaeck, 2005). Deze betekenissen zijn voor een groot deel geënt op cultureel bepaalde vooronderstellingen over hoe de wereld in elkaar steekt. Dergelijke denkpatronen krijgen vorm in vertogen. In onze analyse van de adviesrubriek gaat het om de culturele vooronderstellingen en vooral het wetenschappelijke denken met betrekking tot seksualiteit die de betekenisgeving van bisexualiteit beïnvloeden. Deze kunnen onderdeel zijn van zowel de zienswijze van de vragende leek of diens omgeving als van het perspectief van de deskundige. Vanwege de academische achtergrond van de deskundige zijn dat mogelijk vooral de wetenschappelijke vertogen over (bi)seksualiteit, waarvan in het eerste deel van dit artikel een historisch overzicht is geboden en die, zo veronderstellen wij, op het niveau van de tekst mede vorm geven aan de definitie van de werkelijkheid in de adviesrubriek. Vertooganalyse is echter geen objectiverende, maar een interpretatieve methode. Onze identificatie van bepaalde vertogen wordt gestuurd door onze voorkennis van de geschie-

² De keuze voor dit tijdschrift - we hebben ook overwogen om de adviesrubrieken van de jongerenbladen *Yes* en *Break out!* te analyseren - is grotendeels gebaseerd op praktische overwegingen: continuïteit van de publicatie van het tijdschrift en van de daarin opgenomen adviesrubriek (vooral met betrekking tot de periode 1989-2005, waarin wij aan de hand van enquêtes een toename van diffuse bisexualiteit signaleren); de beschikbaarheid en toegankelijkheid van het archief van de redactie en het redactiebeleid met betrekking tot aandacht voor seksualiteit in het algemeen en homo- en bisexualiteit in het bijzonder.

denis van de wetenschappelijke begripsvorming rond biseksualiteit.

Tussen 1989 en 2005 telt de adviesrubriek 44 expliciete vragen over biseksualiteit, waarvan 42 van meisjes en twee van jongens. Het aandeel van de vragen over biseksualiteit in de adviesrubriek van *Popfoto/Popmagazine/Fancy* neemt in de jaren 1989-2005 toe van 0,5 naar 4,5 procent. Vooral in de jaren 1996-1999 en 2003-2005 krijgt biseksualiteit veel aandacht. Tot 1993 komt de term biseksueel niet voor in de brieven; daarna maakt de helft van de briefschrijvers met dergelijke problematiek er gebruik van. Van de 44 briefschrijvers, die in meer of mindere mate problemen met zichzelf en/of met hun omgeving ondervinden, maken dertig alleen melding van biseksuele gevoelens (verliefdheid, verlangens, fantasieën en dromen) en, vanaf 1995, twaalf ook van dito gedrag (dat wil zeggen zij houden er tegelijkertijd of afwisselend hetero- en homoseksuele relaties of contacten op na), terwijl er in tien brieven sprake is van biseksuele zelfbenoeming; negen daarvan verschijnen in de jaren 2002-2005. Vanaf 1995 neemt de rapportage van biseksueel gedrag toe en vanaf 2002 geldt dat voor biseksuele zelfidentificatie.

In veel brieven is sprake van innerlijke verwarring en onzekerheid.

IK SNAP MEZELF NIET

[...] Ik ben achttien en ik denk al een tijdje dat ik niet hetero ben. Ik kijk steeds naar meiden en vrouwen, maar ik ben ook echt verliefd op een jongen. [...] Ik snap mezelf niet meer en zit in de knoop met mijn gevoelens. Liefs van een verwarde meid.³

Enkele meisjes zijn zo van streek dat ze informeren hoe ze van hun seksuele gevoelens af kunnen komen.

MEISJESFANTASIEËN

Ik ben een meisje van veertien jaar. [...] Hoe kom ik nou van die fantasieën over meisjes af? Ben ik bi-seksueel?⁴

Veel vragen zijn gericht op de duiding van biseksuele gevoelens, vooral met betrekking tot een eventuele homoseksuele identiteit, en de reacties van de omgeving.

IK DENK AAN JONGENS ÉN MEIDEN

[...] Ik denk dan vaak aan seks met jongens, maar

ook met meisjes. Denk je dat ik lesbisch ben?⁵

Tien meisjes hebben niet zozeer een probleem met zichzelf als wel met de (mogelijke) reacties van hun omgeving.

HOE BEGINNEN WE EEN RELATIE?

[...] We zijn twee meisjes en zijn gek op elkaar. [...] We weten ook niet hoe we het aan onze vrienden moeten vertellen. Moeten we ze voorbereiden of zo? Groetjes van twee bi-meisjes.⁶

LESBISCH

[...] Ik ben de laatste tijd nogal onzeker. Ik denk dat ik lesbisch of misschien wel bi ben. [...] Mijn grootste angst is hoe ik het aan anderen moet vertellen. [...] Ik weet niet wat ik ermee aan moet.⁷

De vragen van de briefschrijvers zijn te begrijpen tegen de achtergrond van bepaalde conventionele vooronderstellingen en wellicht ook wetenschappelijke noties met betrekking tot (bi)seksualiteit. Hun moeilijkheden met zichzelf en de omgeving houden verband met het conflict tussen enerzijds hun gevoelens en/of gedragingen en anderzijds door henzelf of hun omgeving (impliciet) gehanteerde vertogen. Sporen van drie denkpatronen keren telkens weer terug in de brieven. Het eerste draait om het cruciale belang dat wordt toegekend aan een duidelijk afgebakende seksuele identiteit als wezenlijk onderdeel van de persoonlijkheid. Het ontbreken daarvan vormt in het perspectief van veel briefschrijvers de oorzaak van gevoelens van onzekerheid, verwardheid, desoriëntatie en hopeloosheid.

De tweede breed gedeelde vooronderstelling bestaat uit het idee dat er twee elkaar uitsluitende seksuele categorieën bestaan: hetero en homo, waarbij de laatste als inferieur of minder wenselijk geldt. Biseksuele gevoelens brengen met zich mee dat de briefschrijvers zichzelf niet eenduidig plaatsen in één van deze twee categorieën, waardoor onzekerheid over de eigen identiteit ontstaat. Daarbij tonen zij een grote mate van terughoudendheid om zichzelf als homoseksueel te benoemen.

IK WIL NIET LESBISCH ZIJN

[...] Ik zit al heel lang met een rotgevoel. Ik val op jongens en op vrouwen of meisjes. [...] Maar ik wil hélemaal niet lesbisch zijn. Ik wil gewoon zijn, net als andere meiden uit mijn klas. Bestaat er een soort therapie of zo, dat ik er van af kan komen? Ik word er depressief van. Liefs, een meisje van veertien.⁸

³ Fancy, 4 (2004).

⁴ Fancy, 3 (1996).

⁵ Fancy, 21 (2004).

⁶ Fancy, 8 (2003).

⁷ Fancy, 8 (2001).

Hoewel ongeveer een derde van de brieven schrijvers wel laat blijken dat ze een notie hebben van een biseksuele categorie en identiteit, komt expliciete biseksuele zelfbenoeming maar in tien gevallen voor.

Vooraf in de brieven van de meisjes die een seksuele relatie met zowel een vriend als een vriendin onderhouden, komt een derde denkpatroon met betrekking tot seksualiteit naar voren. De moeilijkheden die zij ondervinden betreft vooral hun omgeving en meer in het bijzonder hun heteroseksuele partner. Vaak houden deze brieven schrijvers hun homoseksuele relatie verborgen voor de omgeving. Enkelvallen voelen zich schuldig over hun dubbelrelatie en de meesten voorzien problemen met hun heteroseksuele partner en de omgeving.

EEN VRIEND ÉN EEN VRIENDIN

[...] Moet ik mijn vriend zeggen dat ik wat met mijn beste vriendin heb (ik voel me er ook schuldig over).⁹

SPECIALE VRIENDINNEN

[...] We zijn twee meisjes [...] en hebben een speciale relatie. [...] Het is een vreemde situatie. [...] en één van ons heeft een vriend. Weet jij een manier om het te stoppen? We hebben het al een aantal keren geprobeerd, maar het lukt ons niet.¹⁰

WE DOEN HET NOG STEEDS MET ELKAAR

[...] We zijn twee vriendinnen en hebben sinds twee maanden allebei een vriend van wie we veel houden. [...] We gaan nog steeds af en toe met elkaar naar bed. We durven het onze vriendjes niet te vertellen, we zijn bang dat ze ons in de steek zullen laten.¹¹

IK BEN BI

[...] Ik heb een leuke relatie met een jongen én een meisje. [...] Mijn vriend vindt dat niet leuk en ik weet niet of ik hier mee door kan gaan.¹²

Terwijl in dergelijke brieven nagenoeg niets blijkt van problemen met gelijkgeslachtelijke geliefden, lijken dubbelrelaties wel moeilijkheden op te leveren met heteroseksuele partners. De laatsten hebben moeite om de dubbelrelatie van hun geliefde te accepteren en neigen ertoe deze als teken van ontrouw en overspel te beschouwen. Een en ander suggereert dat heterosek-

sualiteit veel sterker dan homoseksualiteit verbonden is met de norm van (seriële) monogamie en dat homoseksuele verhoudingen meer ruimte bieden voor het gelijktijdig onderhouden van meerdere relaties.

De culturele vooronderstellingen van de brieven schrijvers en/of hun omgeving en de daarmee verbonden betekenisgeving van biseksualiteit zijn van grote invloed op de mate waarin brieven schrijvers zich als biseksueel subject (kunnen) doen gelden. De drie bovengenoemde denkpatronen beperken de mogelijkheid van brieven schrijvers om zich als zodanig te manifesteren en zelf actief betekenis te geven aan hun biseksuele gevoelens en gedrag.

Welke vertogen klinken door in de adviezen van de deskundigen? In hoeverre geven zij de brieven schrijvers ruimte om zich in de adviesrubriek als biseksueel subject te manifesteren?

Het invloedrijkste vertoog, dat vooral in de jaren 1989-1997 in de adviezen doorklinkt, is de sterk door de psychoanalyse gekleurde redenering dat biseksuele gevoelens en gedragingen zijn te beschouwen als een ongedifferentieerde doorgangsfase tijdens de puberteit of adolescentie, die normaliter uitmondt in volwassen seksualiteit, dat wil zeggen een gedifferentieerde hetero- dan wel homoseksuele gerichtheid en identiteit. Biseksuele gevoelens tijdens de jeugd worden in dit verband gekwalificeerd als normaal, natuurlijk en voorbijgaand. Zo reageert de deskundige als volgt op een brieven schrijver die aangeeft dat zij gevoelens koestert voor zowel een jongen als een meisje en daardoor niet weet of ze hetero of lesbisch is:

Het is niet verwonderlijk dat je zo in de war bent. [...] Het is echt niet raar dat je niet weet of je nu lesbisch of hetero bent, dat weten een heleboel jongeren nog niet. Omdat je seksualiteit in ontwikkeling is en je bewust of onbewust gaat experimenteren met seks, kan het dus gebeuren dat je opeens ook op seksgenoten valt. [...] Stel dat uiteindelijk blijkt dat je meer voor meisjes voelt, so what? Dat is net zo normaal als wanneer je op jongens zou vallen.¹³

Hoewel de vraagsteller duidelijk aangeeft dat zij zich tot een jongen én een meisje voelt aangetrokken, verwijst de deskundige alleen naar een homo- en heteroseksuele categorie waartoe zij 'uiteindelijk' zal gaan behoren. In dit perspectief is een biseksuele identiteit niet denkbaar en wordt bovendien het hiërarchische verschil tussen homo- en heteroseksualiteit meestal bevestigd. Terwijl de homoseksuele gevoelens en relaties van brieven schrijvers doorgaans worden gerelativeerd en gebagatelliseerd, bijvoorbeeld als tijdelijk en tamed

1 Fancy, 9 (2002).

2 Fancy, 10 (1996).

3 Fancy, 5 (1997).

4 Fancy, 14 (2004).

1 Fancy, 12 (1995).

lijk onbeduidend experimenteergedrag, gebeurt dat vrijwel nooit met de heteroseksuele verlangens. Twee ‘wanhopige vriendinnen’ die een beroep doen op de deskundige van *Popfoto/Popmagazine/Fancy*, omdat één van hen ook gek is op een jongen en ze niet weten wat ze met hun relatie aanmoeten, krijgen te horen:

Het is niet vreemd dat je met je beste vriendin op onderzoek uit gaat naar sex. Het is vertrouwd en gezellig. [...] Vaak gaan dat soort dingen vanzelf weer over. Zoiets wil nog niet zeggen dat je lesbisch bent en het is dan ook niet raar dat je toch ook gek op een jongen wordt.¹⁴

Een tweede vertoog, dat in 1993 voor het eerst in de adviesrubriek opduikt en vanaf die tijd enigszins terrein wint, veronderstelt dat er drie volwassen seksuele identiteiten bestaan. Op de vraag van een briefschrijver of zij misschien biseksueel is, antwoordt de deskundige:

En of je nou opgewonden raakt van een jongen of een meisje, maakt niet uit. Als je wat ouder wordt, merk je vanzelf waar je op valt. En als dat nou toevallig meisjes zijn, of jongens én meisjes, nou én? Dat kan. Maak je er maar niet druk over, het is niks vreemds.¹⁵

Deze benadering heeft er toe geleid dat de deskundigen van *Popfoto/Popmagazine/Fancy* biseksuele gevoelens en relaties onder jongeren serieuzer nemen, ook al is nog steeds een verschil in waardering merkbaar van hetero- en homoseksuele relaties van jongeren. Dit laatste houdt wellicht verband met het feit dat in dit tweede vertoog – evenals in het eerste – de puberteit als een ongedifferentieerde ontwikkelingsfase wordt beschouwd, waarin gevoelens en gedragingen nog sterk kunnen veranderen. De veronderstelling dat een heteroseksuele gerichtheid tijdens de volwassenheid het meest frequent voorkomt (en ook het meest wenselijk is) doet hier haar invloed gelden.

Een derde vertoog, dat vanaf 2002 prominent in de adviesrubriek verschijnt, gaat uit van het idee dat alle mensen min of meer biseksuele gevoelens hebben en dat deze een bepaalde plaats innemen op een glijdende schaal van uitsluitende homo- via bi- naar exclusieve heteroseksualiteit. Hier lijkt Kinseys benadering door

te werken. Zo schrijft de deskundige naar aanleiding van de vraag van een ‘verwarde meid’ of zij misschien biseksueel is:

Bijna niemand is honderd procent hetero, de meeste mensen hebben een biseksueel stukje in zich. Het is dus helemaal niet gek als je je tot meiden én jongens aangetrokken voelt. Zeker in de puberteit zijn de meeste mensen flink bezig met hun gevoelens over liefde, seks en verliefdheid. Experimenteren met seks, met jongens én meiden hoort daar vaak bij. Er zijn veel mensen die op mannen en vrouwen verliefd kunnen worden.¹⁶

Vanwege de implicatie dat veel mensen biseksuele gevoelens kennen, lijkt dit vertoog een grotere erkenning van biseksuele verlangens en gedragingen met zich mee te brengen, maar het heeft waarschijnlijk de mogelijkheid tot biseksuele identiteitsvorming niet verruimd. Bovendien is dit vertoog vaak vermengd met het in het eerste vertoog dominante idee van biseksualiteit als een voorbijgaande puberteitsfase.

Naast deze drie vertogen kan nog een vierde worden waargenomen dat minder frequent en nadrukkelijk voorkomt. Dit veronderstelt dat biseksualiteit onder meisjes is ingegeven door het gebrek aan bevredigend heteroseksueel contact. Lesbische verlangens zouden als vanzelf verdwijnen als meisjes eenmaal een bevredigende seksuele relatie met een mannelijke partner onderhouden. Dit vertoog komt twee keer, in 1996 en 1997, voor in de antwoorden van de deskundige.

En kom je eenmaal klaar bij je vriend dan heb je best kans dat je geen behoefte meer hebt om met je vriendin te vrijen.¹⁷

Het is heel logisch dat je als goeie vriendinnen op een gegeven moment zo ver komt dat je een beetje gaat experimenteren met elkaar. [...] Het punt is, zoals jullie zelf al aangeven, dat het vrijen met elkaar veel lekkerder is dan met jullie vriend. Was dat niet het geval, dan hadden jullie het al snel voor gezien gehouden.¹⁸

In deze benadering, waarin heteroseksualiteit vanuit een ontwikkelingsperspectief superieur wordt geacht aan homo- en biseksualiteit, is geen plaats voor biseksuele subjectiviteit.

De vier vertogen die wij traceren in de reacties van de deskundigen, zijn terug te vinden in de meer dan honderdjarige geschiedenis van de medisch-seksuologische begripsvorming van (bi)seksualiteit. Het gaat om wetenschappelijke vertogen die in wisselende ge-

¹³ Fancy, 7 (1996).

¹⁴ Popmagazine, 10 (1994).

¹⁵ Popmagazine, 11 (1994).

¹⁶ Fancy, 4 (2004).

daantes steeds opnieuw hernomen lijken te worden, waarbij ze elkaar afwisselen en soms vermengd zijn. Zoals aangegeven was vanaf 1989 tot 1997 het psychoanalytische vertoog dominant. Het gaat uit van het bestaan van twee volwassen vormen van seksualiteit, waarbij biseksuele gevoelens in de puberteit gelden als ontwikkelingsfase. Vanaf 1993 krijgt dit vertoog concurrentie van het eveneens psychoanalytische vertoog, waarin een driedelige differentiatie centraal staat. Tot en met 2002 wint dit laatste vertoog steeds meer terrein om vervolgens plaats te maken voor het Kinseyaanse continuïteitsvertoog. De door ons gesignaleerde vertogen komen niet altijd eenduidig en expliciet in de tekst van de deskundige voor. Ze blijven altijd meer of minder impliciet en ook worden ze soms, vooral tussen 1995 en 1999, als het klassieke psychoanalytische vertoog plaats maakt voor het differentiatievertoog, naast en door elkaar gebruikt. De wijze waarop de vertogen doorklinken, is soms meerduidig en dubbelzinnig.

Eerder is erop gewezen dat de deskundige in de adviesrubriek het vertelperspectief domineert. Dat sluit echter niet uit dat het door de deskundige gehanteerde vertoog mede door de vraagsteller wordt bepaald. De deskundige blijkt haar antwoord en het daarin gehanteerde vertoog vaak af te stemmen op de wijze waarop de vraagsteller haar probleem met betrekking tot biseksualiteit formuleert. Het zijn dikwijls enkele betekenisvolle woorden in een brief die bepalend zijn voor het vóórkomen van het ene of het andere vertoog in het antwoord van de deskundige. Pas nadat een briefschrijver de term biseksualiteit in 1993 heeft geïntroduceerd in de adviesrubriek, gebruikt de deskundige het ook in haar antwoord. In de jaren 1989-1993 vragen veel briefschrijvers die zich tot beide seksen aangetrokken voelen, niet of zij biseksueel, maar of zij lesbisch zijn. De term biseksualiteit komt dan niet voor hun vocabulaire. Vervolgens oppert de deskundige evenmin de mogelijkheid van biseksualiteit en duidt zij de 'lesbische' gevoelens van de vraagstellers aan de hand van het klassieke psychoanalytische vertoog. Als een briefschrijver in 1993 evenwel de vraag stelt of haar gevoelens voor beide geslachten wellicht biseksueel zijn, maakt dezelfde deskundige gebruik van Kinseys continuïteitsvertoog. Als een jaar later weer een andere briefschrijver haar gevoelens met homoseksualiteit in verband brengt, valt de deskundige weer terug op het psychoanalytische vertoog. In de daarop volgende drie jaren hanteert de deskundige het begrip

biseksualiteit alleen als de vraagstellers dit ook doen. Vanaf 1996 maken steeds meer briefschrijvers gewag van 'biseksualiteit' of 'biseksueel' en neemt de deskundige dit vocabulaire definitief over, ook in reacties op vragen waarin de terminologie niet voorkomt.

Dat de formuleringen van de briefschrijvers de keuze van de deskundigen voor een bepaald vertoog sturen, blijkt ook uit de volgende voorbeelden. Van 1989 tot 1994 maken briefschrijvers alléén melding van seksueel ambigue gevoelens, dromen en fantasieën, en niet van seksuele contacten of relaties. In de reacties van de deskundige is rustig afwachten het parool (in plaats van in de praktijk uitproberen), omdat na verloop van tijd vanzelf duidelijk zou worden of ze homo of hetero zijn. 'Als je ouder wordt, merk je vanzelf waar je op valt', zo is in een van de adviezen te lezen.¹⁹ Als vervolgens vanaf 1996 een groeiend aantal briefschrijvers verwijst naar biseksueel gedrag, raadt de deskundige hen niet meer aan om de seksuele ontwikkeling rustig af te wachten, maar moedigt zij hen aan zelf actief seksueel te experimenteren en op basis daarvan conclusies te trekken over hun seksuele identiteit.

Het kan best dat jullie bi zijn, maar misschien zijn jullie wel lesbisch of toch alleen hetero. Het kan ook dat jullie elkaar heel bijzonder vinden, maar verder nooit op meisjes vallen. Soms duurt het een tijdje voordat je daar achter bent. Verschillende dingen uitproberen kan daarbij helpen.²⁰

Ook al is de deskundige in de adviesrubriek de dominante verteller, dat betekent dus niet dat zij haar eigen perspectief aan de vraagsteller oplegt. Als een briefschrijver nieuwe termen of een nieuwe optiek introduceert, die niet meer past in het tot dan toe door de deskundige gehanteerde vertoog, bedient de laatste zich van een nieuw vertoog dat de formuleringen van de briefschrijver wel kan omvatten. Het enige verschil is dat de deskundige een bepaald vertoog explicieter articuleert dan de vraagstellers. Aangezien het deskundige advies een reeds in de brieven impliciet aanwezig vertoog weerspiegelt, lijkt het erop dat niet zozeer de deskundige, maar de briefschrijvers de aanzet geven tot de verschuivingen tussen de dominante vertogen.

Dat de deskundige haar vertoog aanpast aan de probleemdefinitie van briefschrijvers, hangt waarschijnlijk samen met het feit dat *Popfoto/Popmagazine/Fancy* als commercieel blad probeert zo veel mogelijk lezers te trekken en te behouden. Daartoe nemen de medewerkers en met name de deskundige van de adviesrubriek de rol aan van intieme vriendin

¹⁷ Fancy, 10 (1996).

¹⁸ Fancy, 4 (1997).

van de lezers. Het verwachtingspatroon van niet alleen de briefschrijvers, maar vooral ook van het lezerspubliek is van grote invloed op de wijze waarop de deskundige vorm en inhoud geeft aan haar adviezen. Als vertrouwenspersoon kan zij niet anders dan de jonge vraagstellers serieus nemen, zich in hun beleevingswereld inleven en hen ondersteunen. De toon van het antwoord dient niet confronterend of moraliserend te zijn en het advies moet in een voor de lezers toegankelijke taal worden verwoord. De genreconventie van 'de deskundige als vriendin', die in het algemeen lijkt te gelden voor probleemrubrieken in hedendaagse publicatiebladen, weerspiegelt de democratisering die dergelijke rubrieken sinds de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw hebben doorgemaakt (Brinkgreve & Korzec, 1978; Van Lieshout, 1993).

In de ontmoetingsruimte van de gedemocratiseerde adviesrubriek vervullen briefschrijvers dus een initiële rol als het om de betekenisgeving aan biseksualiteit gaat. Dit betekent evenwel niet per definitie dat zij ruimte creëren voor expliciete biseksuele zelfbenoeming en identificatie. Zoals gezegd, slechts tien van de 44 briefschrijvers geven hiervan blijk. Het feit dat negen van hen tussen 2002 en 2005 aan het woord komen, zou er wel op kunnen duiden dat het aantal meisjes dat zichzelf een biseksuele identiteit aanmeet, toeneemt. De meeste briefschrijvers geven echter zelf geen naam aan hun seksuele ambiguïteit en vragen de deskundige hun seksuele gevoelens en gedragingen te duiden. De deskundige neemt maar zelden het initiatief om dergelijke diffuse biseksualiteit te duiden in termen van het bestaan van een biseksuele categorie naast de hetero- en homoseksuele voorkeur. Het vermogen van briefschrijvers om zelf actief betekenis aan hun seksuele gevoelens en gedragingen te geven en bepaalde culturele vooronderstellingen en conventies omtrent biseksualiteit te trotseren, is in hoge mate bepalend voor de ruimte die zij kunnen creëren voor biseksuele identiteitsvorming (en de bevestiging daarvan door de deskundige). De ruimte lijkt vooralsnog beperkt, ook al geeft de adviesrubriek wel blijk van een toegenomen tolerantie en bespreekbaarheid van biseksuele gevoelens en gedragingen.

Conclusie

De geschiedenis van de wetenschappelijke begripsvorming met betrekking tot biseksualiteit laat zien dat daarin eerst vanaf de jaren tachtig van de twintigste eeuw duidelijk sprake is van biseksualiteit als eigenstan-

dige seksuele categorie en identiteit. Wellicht houdt deze ontwikkeling verband met een toenemend aantal mensen dat zich zelf, mede onder invloed van de seksuele emancipatiebewegingen, als biseksueel beschouwt en hiermee naar buiten treedt. Deze tendens wordt echter niet eenduidig weerspiegeld in de uitslagen van de besproken seksenquêtes. Daarin ontstond vanaf het begin van de jaren negentig aandacht voor biseksualiteit. Daarvoor was het in enquêtes niet of nauwelijks mogelijk mensen met biseksuele wensen, fantasieën en gedrag waar te nemen. Onze voorzichtige conclusie op basis van de enquêtes is dat de jaren 1989-2005 wellicht een stijging laten zien van het voorkomen van diffuse biseksualiteit onder jongeren tussen twaalf en 25 jaar, die zich onder meisjes sterker aftekent dan onder jongens. Deze toename komt tot uiting in de rapportage van wensen, fantasieën en gedrag, maar manifesteert zich niet in biseksuele zelfbenoeming - vandaar dat wij spreken van *diffuse* biseksualiteit. Deze bevinding wordt grotendeels bevestigd door onze analyse van de adviesrubriek in *Popfoto/Popmagazine/Fancy*, waaruit naar voren komt dat meisjes tussen veertien en zeventien jaar vanaf 1989 in toenemende mate blijk geven van biseksuele gevoelens, fantasieën en gedrag. Daarnaast, en dat is nieuw vergeleken met de enquêtes, is er vanaf 2002 in bescheiden mate sprake van biseksuele zelfbenoeming.

Wijst dit laatste op een groeiende acceptatie van een eigenstandige biseksuele categorie? Een bevestigend antwoord op deze vraag lijkt ons voorbarig. Sommige vragen in de adviesrubriek wekken de indruk dat een van de factoren die biseksuele identiteitsvorming vaak belemmeren, zou kunnen zijn dat het duurzaam onderhouden van twee seksuele relaties (hetero en homo) op gespannen voet staat met de in hoge mate met heteroseksualiteit verbonden norm van (seriële) monogamie. Terwijl homoseksuele partners het bestaan van de andere, heteroseksuele partner meestal wel aanvaarden, accepteert de heteroseksuele partner de relatie met de homoseksuele partner over het algemeen niet.

Dat er meer ruimte is ontstaan voor biseksualiteit bij jongeren, betekent niet dat dit ook geldt voor volwassenen. In tegenstelling tot volwassenen heeft immers voor jongeren in (wetenschappelijke) vertogen al langer ruimte bestaan voor biseksualiteit, juist ook omdat deze niet gold als blijvende seksuele gerichtheid. Het is dan ook twijfelachtig of de meeste door ons gesignaleerde vertogen die tegenwoordig circuleren ten aanzien van biseksualiteit bij jongeren ook gebruikt worden voor de betekenisgeving van biseksualiteit onder en door volwassenen. Ondanks de mogelijk toegenomen openheid ten aanzien van biseksualiteit

¹⁹ Popmagazine, 11 (1994).

²⁰ Fancy, 11 (1997).

is deze als seksuele categorie zowel wetenschappelijk als maatschappelijk nauwelijks verankerd. Of die verankering in de (nabije) toekomst zal plaatsvinden is de vraag. Het zichtbaar worden van biseksualiteit en biseksuelen is de uitkomst van een historisch proces waarin wetenschappers, biseksuelen zelf en maatschappelijke veranderingen een rol hebben gespeeld. Op basis van onze analyse van de adviesrubriek zou geconcludeerd kunnen worden dat het vergroten van de discursieve ruimte voor, en daaraan gekoppeld, de maatschappelijke inbedding van biseksualiteit als seksuele categorie, voor een groot deel afhankelijk is van de wijze waarop de - in dit geval jonge - betrokkenen zelf betekenis geven aan hun gevoelens en gedragingen en deze in hun verdere leven al dan niet bestendigen.

Literatuur

- Angelides, S. (2001). *A History of Bisexuality*. Chicago/Londen: The University of Chicago Press.
- Bal, M. (1990). *De theorie van vertellen en verhalen: inleiding in de narratologie*. Muiderberg: Coutinho.
- Brinkgreve, C., & Korzec, M. (1978). *Margriet weer raad. Gevoel, gedrag en moraal in Nederland 1938-1978*. Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum.
- Brugman, E., Goedhart, H., Vogels, T., & Zessen, G. van (1995). *Jeugd en Seks 95: Resultaten van het Nationale Scholierenonderzoek*. Utrecht: SWP
- Bullough, V. L. (1994). *Science in the bedroom. A history of sex research*. New York: Basic Books.
- Davidson, A. I. (2001). *The emergence of sexuality. Historical epistemology and the formation of concepts*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- de Graaf, H., Meijer, S., Poelman, J., & Vanwesenbeeck, I. (2005). *Seks onder je 25^e*. Utrecht: Rutgers Nisso Groep/Soa Aids Nederland.
- Dupuis, P. J. F., & Noordhoff, J. D. (Ed.). (1969). *Sex in Nederland*. Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum.
- Fancy (1995); 1 (1996) – 10 (2005).
- Foucault, M. (1984). *De wil tot weten. Geschiedenis van de seksualiteit*, dl 1. Nijmegen: SUN.
- Gooss, U. (1995). *Sexualwissenschaftliche Konzepte de Bisexualität von Männern*. Stuttgart: Enke.
- Greenberg, D. F. (1988). *The construction of homosexuality*, Chicago/Londen: The University of Chicago Press.
- Herman, L., & Vervaeck, B. (2005). *Vertelduivels: Handboek verhaalanalyse*. Brussel: VUB Press.
- Katz, J. N. (1995). *The invention of heterosexuality*. New York: Dutton.
- Kinsey, A. C., Pomeroy, W. B., & Martin, C. E. (1948). *Sexual behavior in the human male*. Philadelphia/Londen: Saunders.
- Kinsey, A. C., et al. (1953). *Sexual behavior in the human female*. Philadelphia/Londen: Saunders.
- Kooy, G. A. (1972). *Jeugd en seksualiteit tegen de jaren zeventig*. Wageningen: Veenman.
- Kooy, G. A. (1976). *Jongeren en seksualiteit: sociologische analyse van een revolutionaire evolutie*. Deventer: Van Loghem Slaterus.
- Kooy, G. A., Weeda, C. J., Schelvis, N., & Moors, H. G. (1983). *Sex in Nederland: het meest recente onderzoek naar houding en gedrag van de Nederlandse bevolking*. Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum.
- Liebrand-Cup, M. (1991). *Tienerseks: Een onderzoek naar seksualiteit bij 12-19 jarigen in de regio Geldrop – Valkenswaard, deel 1*. Geldrop/Valkenswaard: Gemeenschappelijke Gezondheidsdienst.
- Mak, G. (1997). *Mannelijke vrouwen. Over de grenzen van sekse in de negentiende eeuw*. Amsterdam/Meppel: Boom.
- Marshall, J. (1981). Pansies, pervers and macho men: Changing conceptions of male homosexuality. In K. Plummer (Ed.), *The making of the modern homosexual* (pp. 133-154). Londen etc.: Hutchinson.
- Meijer, M. (1996). *In tekst gevat: Inleiding tot een kritiek van representatie*. Amsterdam: University Press.
- Oosterhuis, H. (2000). *Stepchildren of nature. Krafft-Ebing, psychiatry and the making of sexual identity*. Chicago, Londen: The University of Chicago Press.
- Popfoto, 24 (1989) – 28/29 (1994); 30 (1995).
- Popmagazine (1994).
- van Fulpen, M., Bakker, F., & Breeman, L. (2002). *VMB Scholieren, Seksualiteit en Seksuele Vorming: een effectonderzoek naar de vernieuwde versie van het lespakket "lang leve de liefde"*. Utrecht: Rutgers Nisso groep.
- van Lieshout, I. J. Y. (1993). *Deskundigen en ouders van nu: binding in een probleemcultuur*. Utrecht: De Tijdstroom.
- van Zessen, G., & Sandfort, T. (Ed.) (1991). *Seksualiteit in Nederland: Seksueel gedrag, risico en preventie van Aids*. Amsterdam/Lisse: Swets & Zeitlinger.
- Vogels, A. G. C., van der Vliet, R. W. F., Danz, M. J., & Hopman-Rock, M. (1990). *Verslag van het vooronderzoek van het project Gezondheid, Gedrag en Relaties*. Leiden/Utrecht: NPIG/TNO.
- Vogels, T., van der Vliet, R., & Kok, A. F. W. (Ed.) (1990). *Jeugd en seks: Gedrag en gezondheidsrisico's bij scholieren*. 's-Gravenhage: SDU.
- Vogels, T., van der Vliet, R. W. F., & Danz, M. J. (1991). *Regionale gegevens Jeugd en Seks*. Leiden: NIPG/TNO, Utrecht: NISSO.
- Vogels, T., Buitendijk, S. E., Bruil, J., Dijkstra, N. S., & Paulussen, T. G. W. M. (2002). *Jongeren, seksualiteit, preventie en hulpverlening. Een verkenning van de situatie in 2002*. Leiden: TNO.
- Vroege, J. Nicolăi, L. N., & van de Wiel, H. (2001). *Seksualiteits hulpverlening in Nederland*. Delft: Eburon.
- Weeks, J. (1985). *Sexuality and its discontents. Meanings, myths and modern sexualities*. Londen/ Melbourne/Henley: Routledge & Kegan Paul.
- Witte, B. S. (1969). Homoseksualiteit. In P. J. F. Dupuis & J. D. Noordhoff (Ed.), *Sex in Nederland* (pp. 127-79). Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum.

Abstract

To fall between two stools. The difficult emancipation of bisexuality

In the last decade the attention for bisexuality – the sexual preference for men as well as women – in the media (video-clips, popular magazines, the internet, soaps, talk-shows and other television programmes) has increased. Especially among the younger generation there appears to be more openness and tolerance for bisexual feelings and behaviour. Also, a growing number of people seem to identify themselves as bisexual. Can we conclude from all of this that attitudes and behaviours are changing as far as bisexuality is concerned?

Changes in attitudes and behaviour can be investigated in different ways. This article about bisexuality is based on a combination of historical and sociological approaches as well as discourse analysis. First, we offer a historical overview of the international sexological conceptualization of bisexuality from the late nineteenth century until the present. Second, we analyse the questions and the results of a number of sociological surveys on sexual attitudes and behaviour in the Netherlands, which date from between 1968 en 2005. In the third part of the article we present a case-study about the way bisexual feelings and behaviour are interpreted in the period 1989-2005 by readers and the editors of a popular Dutch magazine for youngsters.

Vrijdag 16 april 2010 organiseert De Keerkring, kenniscentrum voor relatieproblematiek, in Beilen (Drenthe) de studiedag

‘Echt genoten? Over langdurige liefde en de lust’.

Intimiteit en seksualiteit spelen een belangrijke rol in partnerrelaties. Zij vormen belangrijke verbindende krachten, die kunnen helpen dat twee mensen bevrediging halen uit hun relatie en daarin, ook over langere tijd, willen blijven investeren. Intimiteit en seksualiteit kunnen echter ook een belangrijke bron van frustratie en verwijdering vormen.

Relatietherapeuten hebben soms moeite seksuele problemen te bespreken. Seksuologen hebben niet altijd genoeg aandacht voor de context, vaak de partnerrelatie, waarbinnen seksuele activiteiten en problemen plaatsvinden.

Sprekers: *Kirsten von Sydow, Floor Bakker, Christopher Clulow, Paul Enzlin*

Workshops:

1. Slippery when wet... Onze drempels in het werk met relatie en seks
Allana Blom (De Keerkring)
2. De slaapkamer blijft nog even onrustig...Liefde als ontwrichtend en verbindend element
Ellen Aptroot en Marianne Emmelkamp-Keizer (Zwolle)
3. Working with loss of sexual desire in the couple
Christopher Clulow (Tavistock London)
4. Ziekte in de relatie en de gevolgen voor de seksualiteit
Paul Enzlin (KU Leuven)
5. Integrative therapy with sexual problems in middle and old age
Kirsten von Sydow (Universität Hamburg)
6. Biseksualiteit en het monogame ideaal
Jelto Drenth (CSGN Groningen, Sense Leeuwarden)
7. De digitale derde: internetporno en de partnerrelatie
Gertjan van Zessen (PACE consultants, Baam)

Zie voor actuele informatie en aanmelding: www.de-keerkring.nl/studiedag16april.nl